

IMPORTY AMFOR TYPU FORLIMPOPOLI DO TANAIS W II I III WIEKU N.E.

Artykuł ten ma na celu zaprezentowanie grupy amfor zwanych Forlimpopoli¹ odnalezionych podczas badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie antycznego miasta Tanais (Rosja) (Fig. 1) na tle produkcji i dystrybucji tego typu amfor w okresie od II do III wieku n.e.

Informacje na temat znalezisk z Tanais należy poprzedzić podstawowymi wiadomościami dotyczącymi aktualnego stanu wiedzy na temat amfor Forlimpopoli.

Ten rodzaj naczyń po raz pierwszy został zidentyfikowany i sklasyfikowany przez T. Aldini'ego (ALDINI

1978: 236-245, pl. 89-91), na podstawie odsoniętych w Forlimpopoli (Fig. 2) pozostałości rzymskich pieców służących do produkcji tego typu ceramiki oraz towarzyszących im jam śmietnikowych wypełnionych m.in. całymi amforami i ich fragmentami. Amfory Forlimpopoli należą do rzymskiej produkcji ceramicznej rejonu Emilia Romagna. Ich znaleziska koncentrują się głównie na wybrzeżu adriatyckim, gdzie pozostałości rzymskich pieców ceramicznych znane są z Rimini i jego okolic (Santarcangelo di Romagna i S. Ermete) oraz terenów położonych dalej na północny zachód, tj. z Forlimpopoli² (Fig. 2) (MAIOLI, STOPPIONI 1989: 574).

Fig. 1. Morze Czarne, wg M. J. Treister, Y. G. Vinogradov, *Archaeology on the Northern Coast of the Black Sea*, AJA 97, 1993, p. 521-563, fig.1, rys. K. Paczyńska

¹ Termin „amfory typu Forlimpopoli” pochodzi od nazwy miasta Forlimpopoli (Włochy, region Emilia Romagna), rzymskiego Forum Popili VIII Regionu Włoskiego, gdzie amfory te, jak pokazały odkrycia pieców ceramicznych, były produkowane. Amfory Forlimpopoli określane są także m.in. jako Robinson K 114, Riley MR 13, Hayes 7, Peacock-Williams 42, Bjelajac III,

Dyczek 5

² Amfory z Forlimpopoli odpowiadają amforom odnalezionym w Ostii i określanym jako Ostia I, 451 i Ostia IV, 440-441. Z kolei amfory produkowane w Santarcangelo di Romagna są tożsame z amforami nazywanymi Ostia I, 452 i Ostia IV, 442 (cf. VERZAR-BASS 1994: 384, n. 94, 95)

Fig. 2. Usytuowanie Forlimpopoli, Rimini i Santarcangelo di Romagna w regionie Emilia Romagna, rys. P. Jaworski

Wśród tego rodzaju amfor, charakteryzujących się szerokim dnem, elementem formalnym pozwalającym na wyróżnienie ich wariantów jest kształt wylewu: naczynia wytwarzane w Forlimpopoli mają wylewy w formie pierścienia, natomiast te pochodzące z Rimini posiadają wylewy taśmowate, z reguły o przekroju prostokątnym (MAIOLI, STOPPIONI 1989: 574). Głina tych amfor jest zawsze dobrze oczyszczona, drobnoziarnista, o barwie żółtej, różowo-beżowej, przy czym w przypadku amfor z Forlimpopoli uzyskiwała ona często odcień orzechowy (ALDINI 1978: 241-243; MAIOLI, STOPPIONI 1989: 574). Należy zaznaczyć, że amfory zwane Forlimpopoli niejednokrotnie były identyfikowane z formą Dressel 29 (Fig. 3) lub z amforami tzw. „italiche al fondo piatto” czyli „italickimi o płaskim dnie”, albo też przypisywano je do innych podobnych w kształcie typów (cf. m.in. DYCZEK 1999: 65).³

Na podstawie wspomnianych znalezisk T. Aldini

wydzielił cztery warianty tego typu amfor, które zostały oznaczone literami: A, B, C, D⁴ (Fig. 4) (ALDINI 1978: 241-242, fig. 2, 3; 1981: 41, fig. 24; PANELLA 1989: 148; SCIALLANO, SIBELLA 1991: 39; DYCZEK 1999: 65). Zdaniem T. Aldini’ego, na ówczesnym etapie badań nie było możliwe ustalenie dokładnych ram chronologicznych produkcji poszczególnych wariantów tego typu amfor (ALDINI 1978: 244). Można jednak przyjąć, że generalnie produkcja ta trwała od około ostatniej ćwierci I do połowy lub trzeciej ćwierci III wieku n.e. (ALDINI 1978: 245; 1981: 43;⁵ MAIOLI, STOPPIONI 1989: 574; PANELLA 1989: 153; CACCIAGUERRA 1996: 31; cf. także CIPRIANO, CARRE 1989: 88; SCIALLANO, SIBELLA 1991: 39; DYCZEK 1999: 67-68). W omawianym okresie formy tych amfor niewiele się zmieniły. Jest to również jedna z przyczyn faktu, iż niekiedy ich fragmenty nie mogą być dokładnie datowane.⁶

³ Dlatego właśnie, jak pisze L. Cacciaguerra, amfory z Forlimpopoli często pozostawały w ogóle nie rozpoznane lub niewłaściwie je klasyfikowano. L. Cacciaguerra podkreśla zarazem, że dna amfor Forlimpopoli nie są wcale płaskie, lecz lekko wgłębione (CACCIAGUERRA 1991: 21, n.2)

⁴ Amfory Forlimpopoli B i C są tożsame z amforami Ostia IV, 440-441, natomiast wariant Forlimpopoli D odpowiada amforom Ostia I, 451 (PANELLA 1989: 148)

⁵ T. Aldini zaproponował datowanie produkcji amfor Forlimpopoli na okres od ostatniej ćwierci I do końca II wieku n.e. (ALDINI 1978: 245; 1981: 43)

⁶ Kolejnym powodem trudności w datowaniu poszczególnych wariantów amfor Forlimpopoli jest niewielka liczba innych rodzajów dobrze datowanych zabytków archeologicznych towarzyszących tym naczyniom (ALDINI 1978: 244)

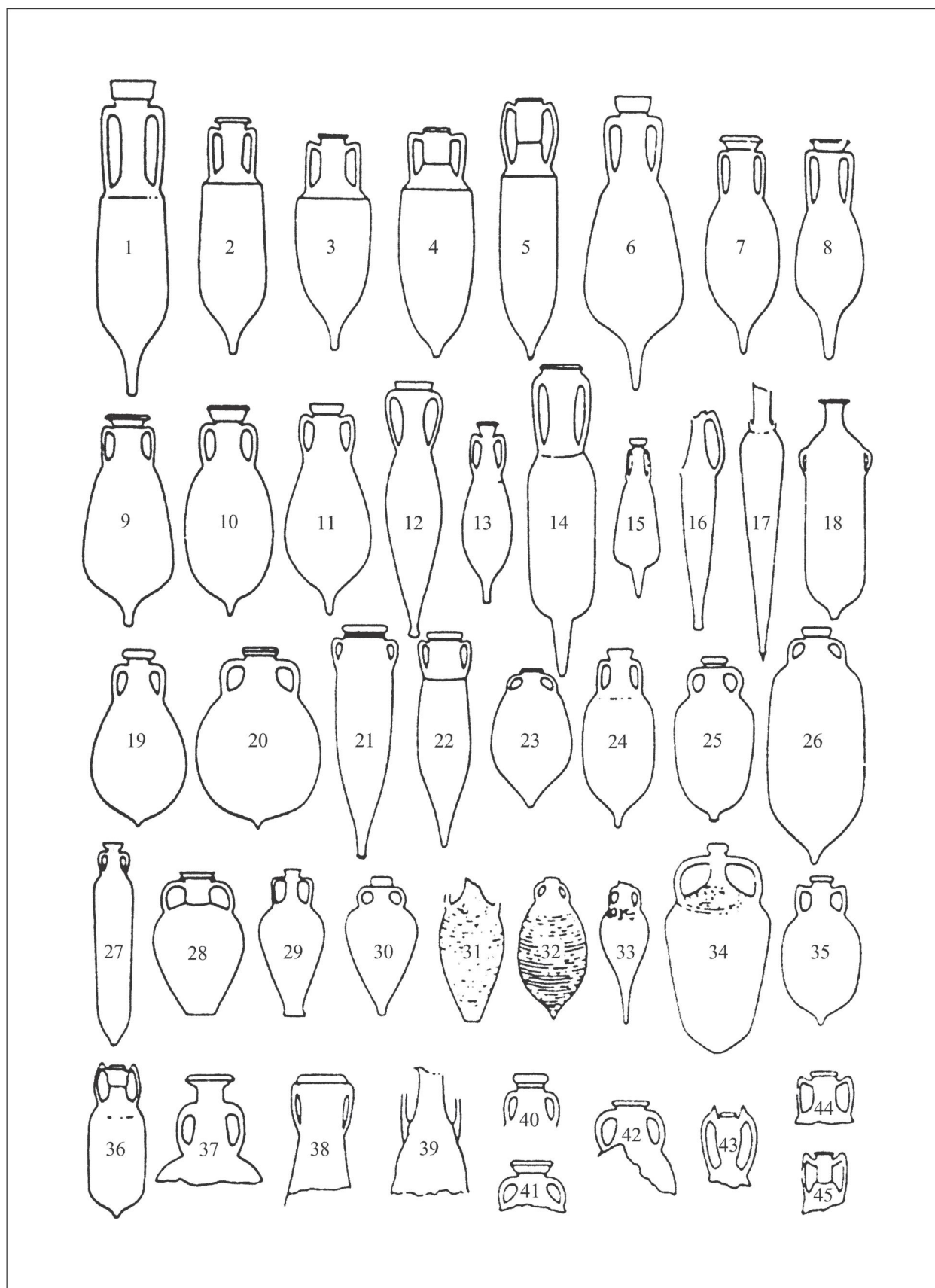

Fig. 3. Tablica typologiczna H. Dressela (CIL XV, 1899), za F. Laubenheimer, *Les Temps des Amphores en Gaule. Vins, huiles et sauces*, Paris 1990, p. 160

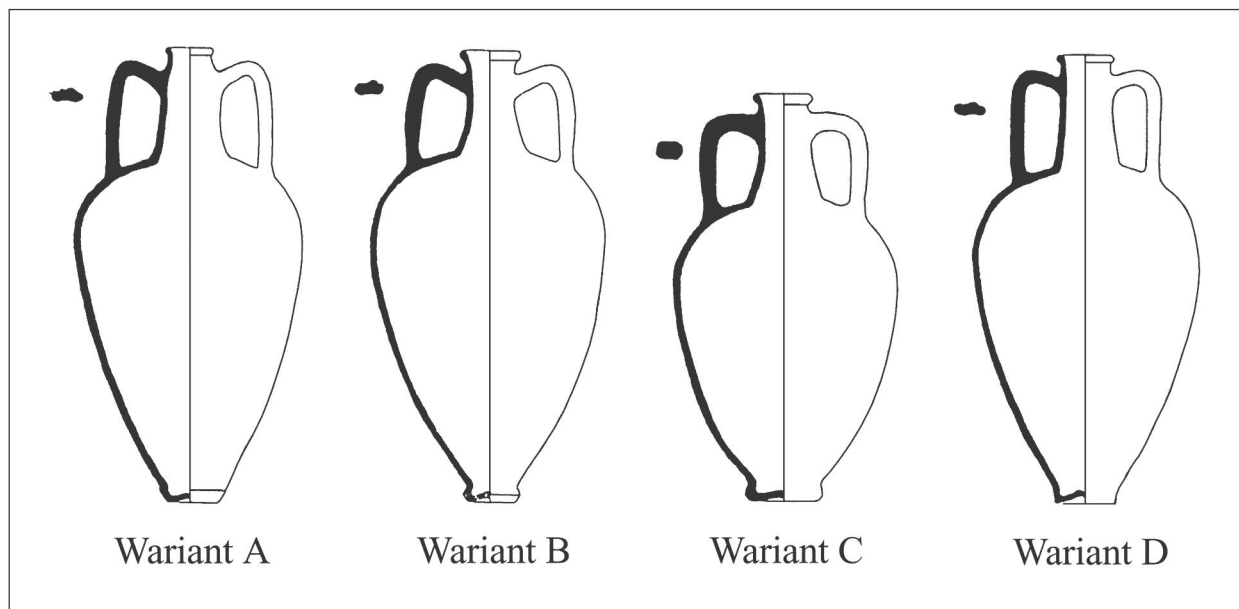

Fig. 4. Warianty amfor Forlimpopoli wydzielone przez T. Aldini'ego, wg ALDINI 1978: fig. 2

Amfory z Forlimpopoli nie posiadają ani stempli ani *tituli picti* czy *graffiti*. Fakt ten niewątpliwie utrudniał rozwiązanie kwestii, do transportu jakiego rodzaju produktów były one przeznaczone (ALDINI 1978: 244-245; CACCIAGUERRA 1991: 30).⁷ Na podstawie analizy form amfor i przede wszystkim w oparciu o wyniki analiz mikroskopowych i analizy zapachu pozostałości przewożonych w amforach produktów,⁸ L. Cacciaguerra doszła do wniosku, że amfory typu C mogły być przeznaczone do transportu wina, podczas gdy naczynia typów A i D zapewne służyły jako opakowania *garum*⁹ (CACCIAGUERRA 1991: 33-34). M.G. Maioli i M. Stoppioni twierdzą jednak, że amfory z Forlimpopoli, jak też i te z Rimini, przeznaczone były do transportu wina

(MAIOLI, STOPPIONI 1989: 575; cf. także PANELLA 1989: 154-156; SCIALLANO, SIBELLA 1991: 38; DYCZEK 1999: 67; MODRZEWSKA 1999: 106).

T. Aldini zauważył, że amfory produkowane w Forlimpopoli, a właściwie ich zawartość, nie była przeznaczona jedynie na rynki lokalne VIII Regionu Włoskiego (ALDINI 1978: 245) (Fig. 5). Ich znaleziska w Ostii (MANACORDA 1977: 371-372, pl. 54, 440, 441, 442, pl. 84, 632, 633, 634; PANELLA 1989: 146-156; cf. też ALDINI 1978: 245), Forli (niepublikowane egzemplarze amfor z miejscowego muzeum, cf. PANELLA 1989: 150, n.35), w Pompejach (HAYES 1983: 145), u wybrzeży Chorwacji¹⁰ (cf. m.in. ALDINI 1978: 245) oraz we wschodniej części regionu Veneto¹¹ (CACCIAGUERRA

⁷ L. Cacciaguerra zauważyła, że zapewne sama forma naczynia stanowiła element wyróżniający je spośród innych i wskazujący na jego zawartość (CACCIAGUERRA 1991: 30)

⁸ Chodzi tutaj o analizy osadów odnalezionych na dnie dwóch amfor typu Forlimpopoli. Pierwsza z nich została odsłonięta w Caorle, druga w Concordia Sagittaria. Obie zachowane są jedynie fragmentarycznie (odnaleziono tylko ich części) i zapewne należy je zaliczyć do typu Forlimpopoli A lub D (cf. CACCIAGUERRA 1990: 13-14, fig. 40; 1991: 30)

⁹ Badaczka nie wykluczyła jednak możliwości, że amfory produkowane w Forlimpopoli, i generalnie w regionie Emilia Romagna, były amforami wielofunkcyjnymi („polivalenti”), służącymi do przewożenia różnych produktów żywnościowych wytwarzanych we wschodnim rejonie Niziny Padańskiej (CACCIAGUERRA 1990: 13-14; 1991: 34)

¹⁰ U wybrzeży Chorwacji amfory Forlimpopoli zostały odnale-

zione na wrakach statków odkrytych koło Ilovik, Mlin (między wyspami Čiovo i Šolta) i Krava (koło potu Vis) (MATEJČIĆ 1976: 351-352; ORLIĆ 1982: 153 sq.; CAMBI 1989: 323-326, fig. 25, 26; PARKER 1992: 215, nr 513; 230, nr 558; 277-278, nr 702)

¹¹ Amfory Forlimpopoli i ich fragmenty znajdują się w zbiorach muzeów archeologicznych w Oderzo, Altino, Adrii, Caorle, Concordia Sagittaria i Portogruaro (CACCIAGUERRA 1990: 12-13; 1991: 21-36). Kolejnym potwierdzeniem obecności amfor Forlimpopoli w regionie wschodniego Veneto są znaleziska den tego rodzaju amfor w warstwach VIII-IX odsłoniętych podczas wykopalisk prowadzonych we wczesnych latach sześćdziesiątych na wyspie Torcello (Laguna Wenecka) (MODRZEWSKA 2000: 61; LECIEJEWICZ et al. 1977: fig. 84, 34, 38) i fragment tego typu amfory z Lio Piccolo (Laguna Wenecka) (MODRZEWSKA 2000: 50)

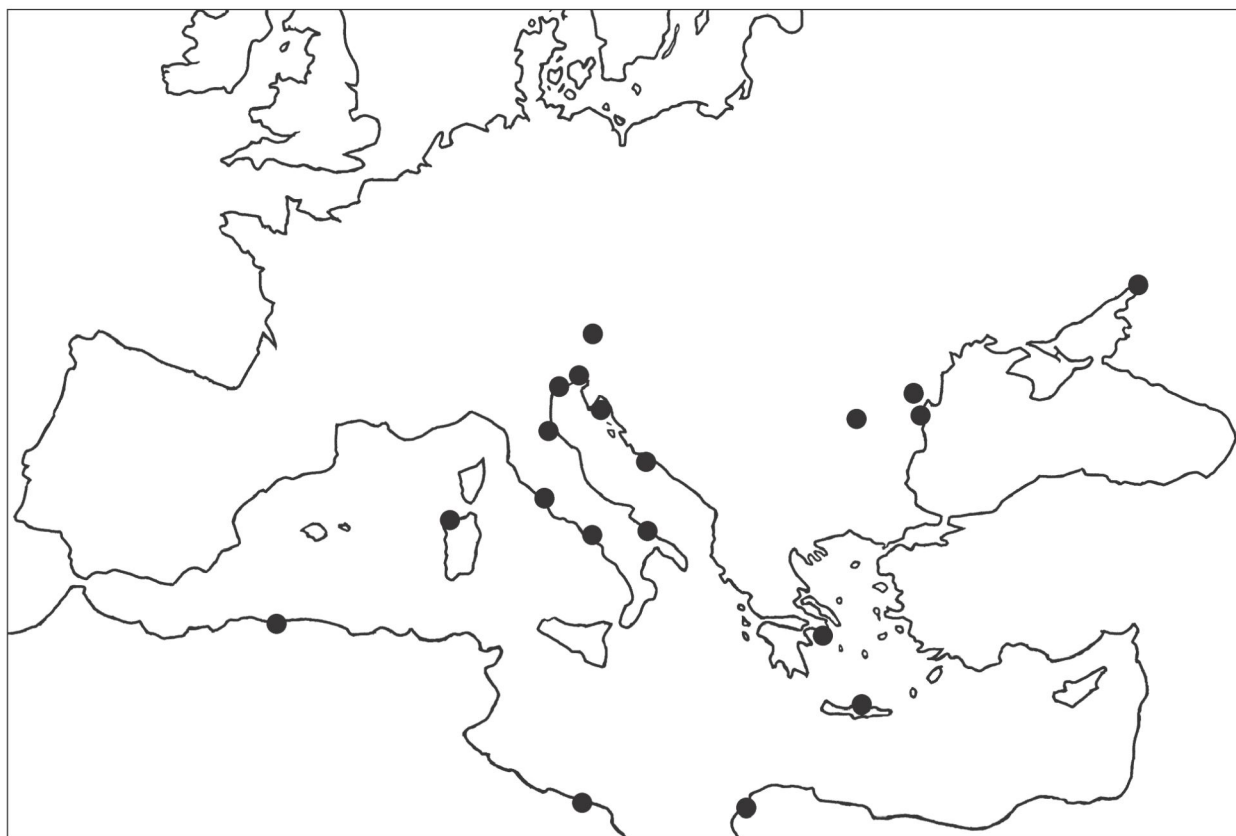

Fig. 5. Mapa dystrybucji amfor Forlimpopoli, rys. P. Jaworski

1990: 12-13; 1991: 21-36) potwierdzają, że produkty transportowane w tych amforach docierały także na inne rynki basenu Morza Śródziemnego. Znajdźiska amfor Forlimpopoli sygnalizowane były również w Akwileji (CARRE 1985: 228-231, fig. 5; CIPRIANO, CARRE 1987: 486; fig.17; VERZÁR-BASS 1994: 385-389, pl. 59), po drugiej stronie Alp, w Virunum i Magdalensbergu (MODRZEWSKA 1999: 106) oraz na terenie Apulii (VOLPE 1990: 228). Ich kolejne egzemplarze odnotowano także na bardziej odległych obszarach Śródziemnomorza: w Berenice/Sidi Khrebish (RILEY 1979: 197, typ MR 13, fig. 85, 256 [Forlimpopoli D]), w Atenach (ROBINSON 1959: 69, K 114, pl. 15) i w Knossos (HAYES 1983: 145, typ 7) oraz w Porto Torres (VILLEDIEU 1984: 195), w Tipasie (egzemplarz niepublikowany przechowywany w lokalnym muzeum [Forlimpopoli B ?], cf. PANELLA 1989: 150, n.37), El Djem (egzemplarz niepublikowany

przechowywany w ogrodzie miejscowego muzeum [Forlimpopoli D], cf. ibidem) oraz Leptis Magna (egzemplarz niepublikowany przechowywany w magazynach muzealnych [Forlimpopoli D], cf. ibidem).

Amfory Forlimpopoli znane są także z obszarów położonych w dorzeczu Dunaju (DYCZEK 1999: 65-68). Jak pisze P. Dyczek, powołując się na wcześniejsze publikacje m.in. tego typu amfor, ich egzemplarze znalezione zostały na terenie Pannonii (PLESNIČAR-GEC 1977: pl. 8; BRUKNER 1981: pl. 165-167), Mezji Górnej (BJELAJAC 1996: 22-25, fig. 4) i Mezji Dolnej, gdzie znane są z Histrii i *Troesmis* (OPAIT 1980: 304; SUCEVEANU 1982: 104, pl.10).¹² Według P. Dyczka ich znajdźiska poświadczone są również na wraku statku odkrytego w okolicach wsi Batin (Bułgaria) oraz w *Romula* (POPILIAN 1976: 46, pl.16, 208-213; cf. DYCZEK 1999: 66) (Fig. 5).

¹² Cf. DYCZEK 1999: 66

Odkrycia amfor typu Forlimpopoli w antycznym mieście Tanais (cf. **Fig. 1**) stanowią ważną wskazówkę zarówno w odniesieniu do możliwości poznania organizacji handlu rzymskiego we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego oraz nad Morzem Czarnym i Azowskim, jak również dla zrozumienia znaczenia ekonomicznego odgrywanego przez peryferyjnie położone miasto Tanais w pierwszych wiekach naszej ery. Należy podkreślić, że znaleziska amfor Forlimpopoli nie były do chwili obecnej sygnalizowane wśród publikowanego materiału ceramicznego z północnych wybrzeży Morza Czarnego i Morza Azowskiego.¹³ Powyższa grupa amfor jest więc pierwszym niezaprzeczalnym świadectwem docierania na dalekie rynki produktów transportowanych w tego rodzaju pojemnikach i świadczy o kontaktach obszarów nadczarnomorskich z rejonem adriatyckim.

W Muzeum – Rezerwacie Archeologicznym w Tanais koło Rostowa nad Donem (Rosja) znajduje się sześć całych i 82 fragmenty (20 wylewów, 13 szyj, 30 imadeł i 19 stóp) omawianego rodzaju amfor (**Fig. 6**), które odślonięte zostały podczas wykopalisk archeologicznych prowadzonych na terenie Tanais przez Ekspedycję Archeologiczną Dolnego Donu. Łączną liczbę amfor Forlimpopoli odnalezionych w Tanais można więc w przybliżeniu określić na około 20 egzemplarzy. Pochodzą one z zamkniętych zespołów datowanych na pierwszą połowę III wieku n.e.¹⁴ Nie wyklucza to jednak możliwości pojawienia się tego typu amfor na terenie Tanais już w II wieku n.e. Wśród amfor typu Forlimpopoli z Tanais,

na podstawie ich cech formalnych, można wyróżnić dwa warianty, które różnią się między sobą kształtem wylewu, kształtem imadeł, formą dna i obecnością lub brakiem żłobkowania na brzuścu. Biorąc pod uwagę ich cechy morfologiczne, przede wszystkim rodzaj i barwę gliny (gлина dobrze oczyszczona, jasna, o barwie od żółtej przez beżową do różowo-brązowej), można wykluczyć, że amfory te są lokalnymi imitacjami amfor italskich. Tak liczną grupę amfor trudno jest uznać za znaleziska zupełnie przypadkowe.

Grupa amfor Forlimpopoli z Tanais jest jedyną dotychczas sygnalizowaną w literaturze przedmiotu tak liczną grupą tego rodzaju naczyń, która została odnaleziona na obszarze bardzo odległym od miejsca ich produkcji. Jednak, aby móc zrozumieć i ocenić znaczenie grupy amfor Forlimpopoli z Tanais, niezbędna jest dokładna analiza znalezisk amfor z innych stanowisk archeologicznych usytuowanych wokół Morza Czarnego i Morza Azowskiego. Możliwe jest bowiem, że tego rodzaju amfory pozostają nierozpoznane lub nieprawidłowo sklasyfikowane.¹⁵ W tym kontekście szczególną uwagę należałoby zwrócić na znaleziska amfor z obszarów Królestwa Bosporańskiego (głównie Pantikapaionu, Nymphaionu, Fanagorii itp.), które bezpośrednio uczestniczyło w wymianie handlowej między Śródziemnomorzem a Tanais. Niniejsze opracowanie stanowi głos w dyskusji nad zagadnieniem handlu pomiędzy rejonami północnego Adriatyku i Morza Czarnego.

¹³ W niektórych dotychczas powstałych opracowaniach materiału archeologicznego z Tanais zamieszczone zostały pojedyncze rysunki tych amfor. Amfory te nie były jednak klasyfikowane jako amfory Forlimpopoli (cf. m.in. ARSENEVA, NAUMENKO 1987: 78, fig. 2, 6). Wyjątek stanowi amfóra opublikowana w 1994 roku, którą określono jako analogiczną do typu K 114 z Agory Ateńskiej i typu 7 z Knossos (cf. ARSENEVA, NAUMENKO 1994: 70, 90, fig. 13, 1)

¹⁴ Zespoły, w których znaleziono amfory Forlimpopoli, datowane są na podstawie znalezisk monet oraz innych typów amfor (cf. ARSENEVA, NAUMENKO 1994: 61-113)

¹⁵ Analiza taka jest tym trudniejsza, że publikacje materiału ceramicznego z tego obszaru są często pozbawione rysunków i fotografii, a sam opis naczynia lub jego fragmentu nie wystarcza do jego identyfikacji.

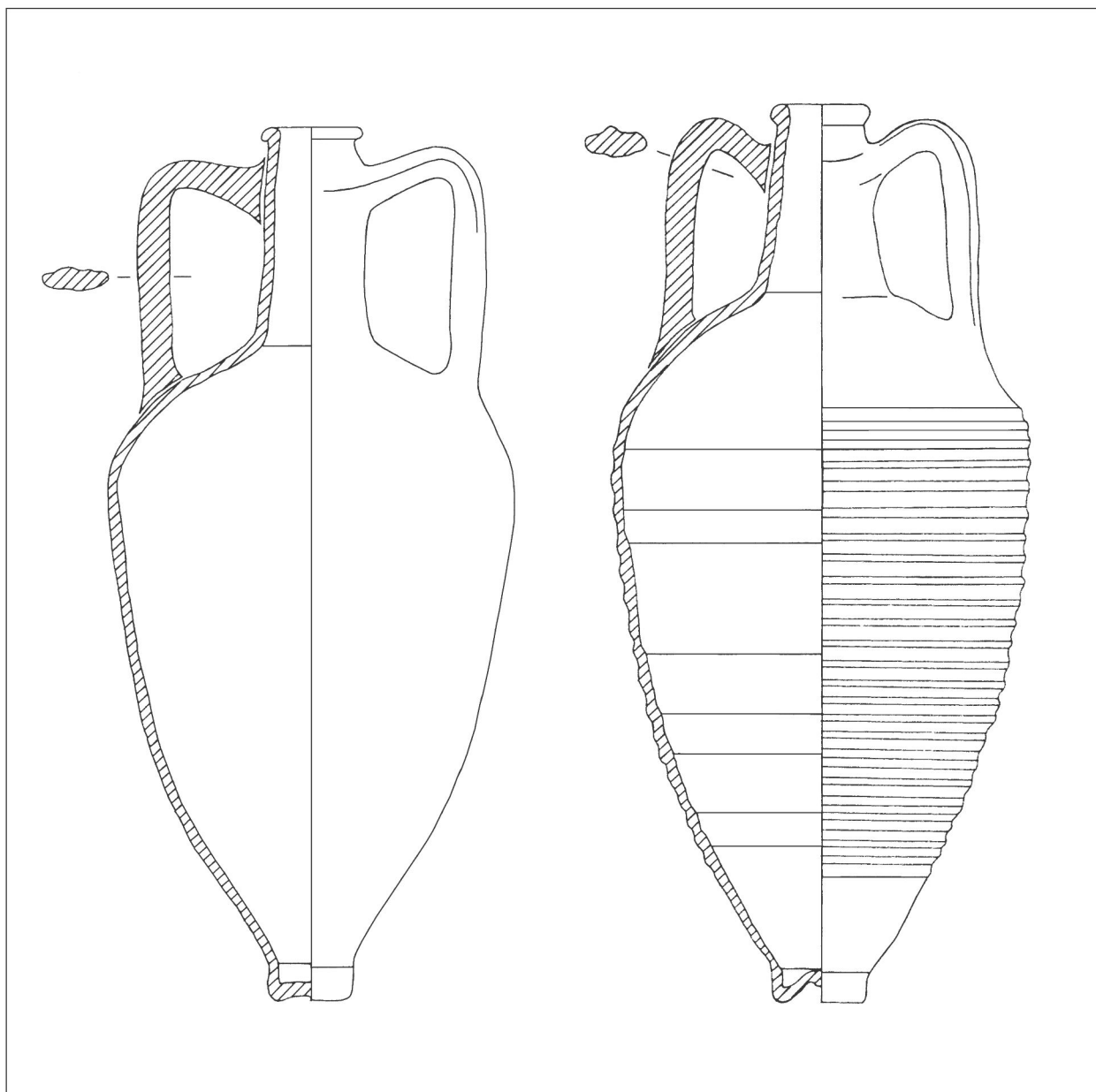

Fig. 6. Amfory Forlimpopoli z Tanais (nr inw. T-91-XIV MB N 523 – amfora z lewej strony; nr inw. T-89-XIX/EJu N 342 – amfora z prawej strony), rys. S. Naumienko

Literatura

- ALDINI T.
 1978 *Anfore foropopiliensi*, ArchCl 30, p. 236-245, pl. 89-91
 1981 *Fornaci di Forum Popili*, Forlimpopoli
- ARSENEVA T.M., NAUMENKO S.A.
 1987 *Raskopki Tanaisa v 1981-1984 gg.*, KSIA 191, p. 75-82
 1994 *Kompleks nachodok iz podvala MB II-III vv. n.e.*, Vestnik Tanaisa 1, p. 61-113
- BJELAJAC L.
 1996 *Amfor Gornjo Mezijskog Podunavlja*, Beograd
- BRUKNER O.
 1981 *Rimska keramika u Jugoslovenskom Delu Provincije Donje Pannonije*, Beograd
- CACCIAGUERRA L.
 1990 *Anfore e commerci nella Venetia. Dalle anfore elementi utili per la storia del Veneto Orientale tra il III secolo avanti Cristo e il VI secolo dopo Cristo*, Portogruaro
 1991 *Anfore foropopiliensi nel Veneto Orientale* [Documenti e Studi, vol. II], Forlimpopoli, p. 21-36
 1996 *Le anfore del Museo Civico Caprularo* [Materiali Antichi del Veneto Orientale, vol.3], Portogruaro, p. 1-66
- CAMBI N.
 1989 *Anfore romane in Dalmazia*, in: Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche, Roma, p. 311-337
- CARRE M.B.
 1985 *Les amphores de la Cisalpin et de l'Adriatique au début de l'Empire*, MEFRA 97, fasc. 1, p. 207-245
- CIPRIANO M.T., CARRE M.B.
 1987 *Note sulle anfore conservate nel Museo d'Aquileia*, AntAltad 29, p. 479-493
 1989 *Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie*, in: Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche, Roma, p. 67-104
- DYCZEK P.
 1999 *Amfory rzymskie z obszaru dolnego Dunaju. Dystrybucja amfor i transportowanych w nich produktów w I-III w. po Chr.*, Warszawa
- HAYES J.W.
 1983 *The Villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery*, BSA 78, p. 97-169
- LECIEJEWICZ L. et al.
 1977 *Torcello. Scavi 1961-1962* [Istituto nazionale di archeologia e storia dell'arte, monografie III], Roma
- MAIOLI M.G., STOPPIONI M.
 1989 *Anfore di produzione romagnola*, in: Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche, Roma, p. 574-575
- MANACORDA D.
 1977 *Ostia IV, Le anfore* [Studi Miscellanei, vol. 23], Roma, p. 371-372, pl. 54.440-442; pl.84.632-634
- MATEJČIĆ R.
 1976 *Patnaest godina hidroarheoloških istraživanja u Kvarnem*, Pomorski Zbornik 14, p. 345-360
- MODRZEWSKA I.
 1999 *X Regio augustejskie i pozaalpejskie szlaki handlowe*, Światowit 1, fasc. A, p. 103-108.
 2000 *Sulla storia della laguna di Venezia nell'Antichità* [Światowit Supplement Series A: Antiquity, vol. IV], Varsavia
- OPAIȚ A.
 1980 *Considerații preliminare asupra amforelor romane și romano-bizantine din Dobrogea*, Peuce 8, p. 291-327
- ORLIĆ M.
 1982 *Podmorsko arheološko nalazište Ilovik*, in: Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (Mali Lošinj 1979), Zagreb, p. 153-159
- PANELLA C.
 1989 *Le anfore italiche dell II secolo d.C.*, in: Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche, Roma, p. 139-178

- PARKER A.J.
1992 *Ancient Shipwrecks on the Mediterranean & the Roman Provinces* [BAR Int. Series, vol. 580], Oxford
- PLESNIČAR-GEČ L.
1977 *Keramika emonskich nekropola* [Dissertationes et monographiae, vol. XX], Ljubljana
- POPILIAN G.
1976 *Ceramika Romana din Oltenia*, Craiova
- RILEY J. A.
1979 *The Coarse Pottery from Berenice*, in: Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) [Libya Antiqua, Suppl. V, II], Tripoli, p. 91-476
- ROBINSON H.S.
1959 *Pottery of the Roman Period. Chronology* [The Athenian Agora, vol. V], Princeton, New Jersey
- SCIALLANO M., SIBELLA P.
1991 *Amphores, comment les identifier ?*, Aix-en-Provence
- SUCEVEANU A.
1982 *Les thermes romains* [Histria, vol. 6], Bucarest
- VERZÁR-BASS M.
1994 *Scavi di Aquileia I: L'area a est del foro, 2. Rapporto degli scavi 1989-91* [Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, vol. 6], Roma
- VILLEDIEU F.
1984 *Turris Libisonis. Fouille d'un site romain tardif à Porto Torres, Sardaigne* [BAR Int. Series, vol. 224], Oxford
- VOLPE G.
1990 *La Daunia nell'età della romanizzazione. Paesaggio agrario, produzione, scambi*, Bari

THE IMPORT OF FORLIMPOPOLI AMPHORA TO TANAIS IN THE SECOND AND THIRD CENTURY A.D.

SUMMARY

The article discusses the issue of the production and distribution of Forlimpopoli amphora in the second and third centuries A.D..

The name "Forlimpopoli amphora" comes from the northern Italian city of Forlimpopoli (today's Emilia Romagna), where these amphora were produced. They were first identified and classified by Tobia Aldini in 1978. Today we know that these amphora were used to transport wine. The article presents an overview of previously identified and published excavations of this form of amphora at sites situated on the Mediterranean basin and an unpublished group of these vessels and their fragments found in the ancient city of Tanais (Russia).

There had previously been no indication of the presence of Forlimpopoli amphora on the northern shore of the Black Sea and the Sea of Azov from the ceramics excavated within this region. This is also the only sizeable group of amphora of this type to be found as far from their place of origin as the Sea of Azov.

The article is a contribution to the discussion of the extent of trading links of northern Italy with the regions of the northern coast of the Black Sea and Sea of Azov.